

СОНЦЕ, МІСЯЦЬ І НЕБЕЛІВСЬКИЙ ХРАМ

Михайло ВІДЕЙКО

Науково-дослідна лабораторія археології
Київського університету імені Бориса Грінченка
Київ 04212, вул. Тимошенка, 13-б, каб. 417

Наведено короткі дані про стан дослідження громадської споруди-храму в поселенні трипільської культури біля с. Небелівка (Кіровоградська обл.) та про ймовірні археоастрономічні аспекти будівлі й культу.

Ключові слова: Небелівський храм, солярна та місячна символіка

2012 року британсько-українська експедиція дослідила залишки великої громадської споруди на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка Новоархангельського району Кіровоградської області. Результати цих досліджень в загальних рисах опубліковані¹, так само, як і версії реконструкції споруди, які різняться у британських² та українських дослідників³. Зауважимо, що обидві сторони згодні у тому, що було відкрито та досліджено споруду громадського призначення, найбільшу з відомих у ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля.

Українська сторона вважає, що ця громадська споруда була храмом, загальним для всього поселення, яке налічувало понад 1300 будівель, де могли проживати кілька тисяч мешканців⁴.

Нижче ми зупинимось на знахідках, які становлять певний інтерес з огляду на їх астрономічні аспекти і не є настільки дискусійними, як архітектура цієї будівлі. Це власне розміщення її на місцевості та орієнтація за сторонами світу та символіка декору на одному з виявлених під час розкопок вітварів. Орієнтація споруди вірогідно пов'язана зі Сонцем, а символіка – з Місяцем.

Ще за кілька років до початку розкопок контури залишків споруди було виявлено за допомогою магнітної зйомки⁵. Вже тоді привертала увагу та обставина, що її орієнтовано

по довгій осі (а це близько 60 метрів) майже точно по лінії Схід-Захід (Рис. 1).

Під час розкопок 2012 року було виявлено залишки глиняних порогів, які дозволили досить точно реконструювати систему приміщень на рівні другого поверху споруди, а також встановити, звідки до неї був основний вхід. Одним із перших було виявлено поріг з східного боку будівлі, який позначав вхід шириною близько 1,7 м (Рис.2). Вхід було облаштовано по центру повздовжньої осі споруди. Наступний поріг, шириною близько 2,2 м було влаштовано так само, на віддалі близько 10 м від першого, який відокремлював коридор від великої зали (Рис. 3-1). Залишки ще одного порогу виявлено у кількох метрах від західного краю будівлі, так само вздовж осі симетрії споруди (Рис. 3-2). Таким чином було влаштовано наскрізний прохід через споруду по лінії Схід-Захід. Його загальна довжина складала близько 40 м (Рис. 4).

Враховуючи ту обставину, що храм було розташовано у найвищій точці плато, можна припустити, що у певний час⁶ у момент сходу Сонця його промені могли проникати через вхід далеко всередину споруди, освітлюючи не лише коридор, але і велику залу на її другому поверсі.

Під час досліджень на території Небелівського храму виявлено також низку об'єктів із місячною символікою. Її знайдено на

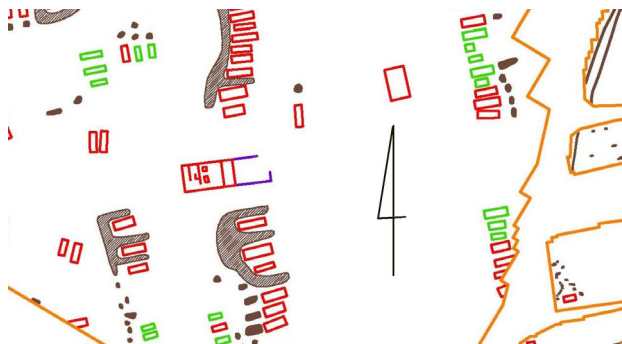

Рис. 1: Небелівка. Фрагмент плану поселення з храмом, за даними магнітної зйомки.

Рис. 2: Небелівка. Східний вхід до храму, після розчистки.

Рис. 3: Небелівка. Пороги у храмі після розчистки: 1 – найбільший внутрішній поріг, 2.2 м; 2 – залишки західного порогу.

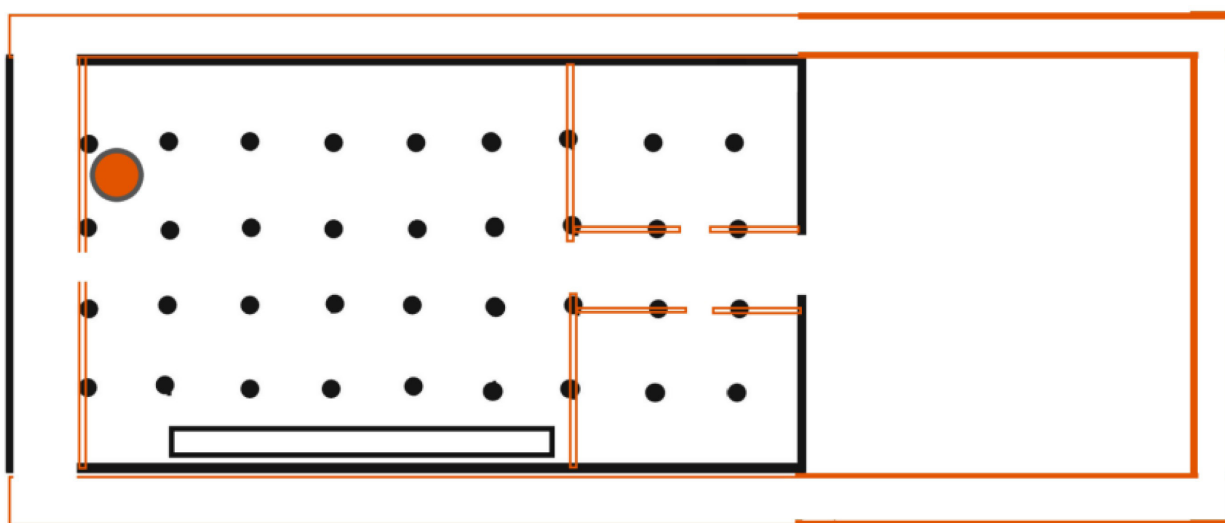

Рис. 4: Небелівка. План храму на рівні другого поверху.

Рис. 5: Небелівка. Вівтар №5 перед взяттям монолітом.

спорудах, які було інтерпретовано як вівтарі (вівтарі 1 та 5), а також на керамічних виробках. Знахідки ці, вірогідно, слід розглядати у контексті їх побутування у культовій споруді. Нижче подамо опис найбільш виразних з числа виявлених об'єктів.

Зі семи вівтарів, знайдених та досліджених під час розкопок, вівтар 5 був найкраще збережений. Він виглядав як вимостка хрестоподібної форми, зроблена на земляній поверхні, розташована у східній частині будівлі (Рис. 5). Лопаті вівтаря зорієнтовані не за сторонами світу, а обернені відносно них під кутом 45° . На поверхні вівтаря, вкритій вапняковою патиною, були помітні сліди орнаментальної композиції. (Рис. 6). Подібні вівтарі відомі за дослідженнями на різних пам'ятках трипільської культури, в тому числі у Володимирівці⁷, а також зображеннями на кількох трипільських керамічних моделях будівель.

За ініціативою С. Федорова цю споруду було взято монолітом і доставлено у Кіровоградський обласний історико-краєзнавчий музей для наступної реставрації та підготовки до експонування. У результаті було не лише відреставровано унікальний об'єкт⁸, але і отримано реконструкцію композиції на поверхні вівтаря (Рис. 7).

Вона складається з 5 кіл, утворених

Рис. 6: Небелівка. Вівтар № 5, фрагмент з заглибленим декором до реставрації.

стрічками з паралельних ліній: одне коло розташоване у центрі, решта – симетрично навколо нього, утворюючи хрестоподібну композицію. Поміж чотирма колами розташовані напівовали, їх налічується також 4. Описані вище елементи композиції – чотири кола та напівовали поєднані стрічками з паралельних ліній та утворюють цілісну композицію. Її доповнюють чотири напівдуги з маленькими чорними колами на кінцях, що охоплюють іззовні великі кола.

Описана вище композиція знаходить певні відповідники у декорі мальованого посуду трипільської культури етапів ВІІ та СІ (кінець V – перша половина IV тис. до н.е), якщо дивитися на нього у верхній проекції. Подібний підхід до вивчення системи орнаменталізації посуду свого часу було запропоновано як такий, що дає змогу встановити початковий задум та бачення композиції її творцями⁹.

У дослідженні Т. Ткачука, де наведено численні приклади розгортки орнаментальних композицій на мальованому посуді етапів ВІІ, СІ та СІІ знаходимо певні відповідники як композиції на вівтарі, так і окремим її елементам. Композиція з кіл та напівовалів відома упродовж всіх зазначених етапів, починаючи з посуду поселення Незвисько ІІІ¹⁰,

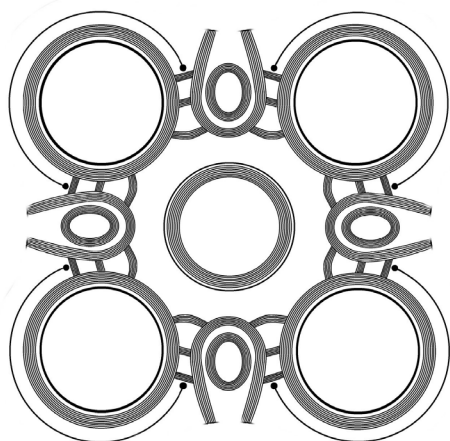

Рис. 7: Небелівка. Реконструкція декору вівтаря (за С. Федоровим, 2015).

вони є у Майданецькому¹¹ тощо. Поширені також і такі елементи, як чорні кола, напівдуги, також і в поєднанні¹². Географія їх поширення в розписі – від Дністра на заході до Дніпра на Сході, наявність у різних локальних групах трипільських поселень свідчить як про наявність спільних засад у конструюванні композицій, так і певного набору елементів для цього. Враховуючи поширення хрестоподібних вівтарів – а за даними розкопок вони відомі від території Молдови до Буго-Дніпровського межиріччя, можна припустити також і використання трипільцями сталого набору композицій для їх оздоблення.

Стосовно символіки графем типу кола, чорного кола, то, на думку Т. Ткачука¹³, Н.Бурдо¹⁴, йдеться насамперед про семантичне коло Місяця.

Посуд із композиціями, у яких використано символіку повного Місяця, виявлено як у вигляді розвалів посудин серед залишків споруди, так і у вигляді фрагментів в культурному шарі, що її оточував (Рис. 8). Останнє є свідченням використання подібним чином декорованих виробів під час культової активності у Небелівському храмі.

Рис. 8: Небелівка. Фрагменти посуду з місячною символікою, знайдені у культурному шарі біля споруди.

Таким чином є певні підстави вважати, що культова споруда, досліджена на трипільському поселенні біля с. Небелівка, була пов'язана як зі Сонцем (орієнтація за довгою віссю, вхід зі сходу), так і з Місяцем (оздоблення вівтаря 5, використання посуду з місячною символікою). Подальші дослідження можуть стосуватися вивчення числового коду зображень на знайдених артефактах для їх співвіднесення з певними астрономічними реаліями.

Подяка. За фінансової підтримки Arts and Humanities Research Council (AHRC) Grant No. AH/I025867: 2012-2016 та National Geographic Society, Grant No. 2012/211

¹Видейко М., Чапмен Дж., Гейдарская Б., Бурдо Н., Овчинников Э., Пашкевич Г., Шевченко Н. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка // *Археологічні дослідження в Україні*. – Київ-Луцьк, 2013. – С.209; Видейко М., Чапмен Дж., Гейдарская Б., Бурдо Н., Овчинников Э., Пашкевич Г., Шевченко Н. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 году // *Tyragetia*. – 2013. – V. VII [XXII]. – № 1. – P. 97-123.

²Chapman J., *Early Urbanism in Europe? The Case of the Trypillia Mega-sites, Ukraine* // *Chinese Archaeology* (Date: 2015-12-21) http://www.kaogu.cn/en/Special_Events/dierjieshanghailuntan/2015/1221/52484.html

³Видейко М., Бурдо Н. «Мегаструктура» – храм з трипільського поселення біля с. Небелівка // *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті В. Круця*. – Львів: Астролябія, 2015. – С. 209-336.

⁴Там само, с. 332-333.

⁵Hale D., Chapman J., Swann N., Videiko M., Villis R. 2010. *Early Urbanism in Europe? Geophysical Survey at Nebelivka, Ukraine* // *Recent Work in Archaeological Geophysics. 15th December 2010. Abstracts*. – London: *The Geological Society*. – P. 35-36.

⁶За розрахунками Ю. Мосенкіса мова має йти про день

літнього сонцестояння.

⁷Пассек Т. Трипольские модели жилища: В связи с новыми археологическими открытиями // *Вестник древней истории*. – 1938. – № 4. – С. 235-247.

⁸Подорожці стосовно процесу реставрації: Федоров С. Процес реставрації хрестоподібної вимостки з поселення Небелівка / Ред. М. Видейко // *На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції. Кіровоград, 12-13 травня 2015 р.* – Кіровоград, 2015. – С. 45-46.

⁹Бурдо Н., Видейко М. Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментации в междуречье Днестра и Южного Буга // *Северное Причерноморье (Материалы по археологии): Сб. науч. тр. / Одес. археол. музей*. – Київ: Наук. думка, 1984. – С. 96–104.

¹⁰Ткачук Т. Знакові системи Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільності. – Вінниця, 2005. – Ч. II. – с.168

¹¹Там само, с. 135, 137.

¹²Там само, с. 188, 236.

¹³Ткачук Т. Знакові системи Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільності. – Вінниця, 2005. – Ч. I. – С. 46-51.

¹⁴Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації // Ред. М. Видейко, Н. Бурдо. – *Енциклопедія трипільської цивілізації*. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С.413-416.